

## Narcisme als psychoanalytisch begrip

*door J. A. Groen*

Als we de vraag stellen wat psychoanalytici onder narcisme verstaan blijkt dat zo'n vraag niet eenvoudig te beantwoorden is. Er is nauwelijks een begrip te bedenken dat grotere moeilijkheden heeft opgeleverd dan 'narcisme'. Dat bleek eigenlijk al bij het begin, tenminste wanneer we dat begin willen leggen bij Freuds artikel uit 1914, 'Zur Einführung des Narzissmus'. De vaak verwarrende uitspraken die Freud hier doet worden veelal verklaard door het feit dat hij zich in een overgangsfase bevond in zijn theorievorming, tussen de eerste en de tweede theorie in, te weten de tegenstelling tussen Ik-driften en seksuele driften en de latere structurele theorie.

Ondanks de grote betekenis die het begrip vanaf het begin heeft gehad voor de verdere theorievorming is het steeds een bron gebleven voor onhelderheden. Zo zegt Burness E. Moore (1975): 'the concept remains to this day ill-defined, confusing and as frustrating to present analysts as it was to Freud himself'. De term 'narcistisch' wordt gebruikt voor een grote diversiteit van verschijnselen, het is, een libidotype, een ontwikkelingsstadium, een bepaald type van objectkeuze; het slaat op psychische processen en systemen, het kan een bepaalde levenshouding zijn. Daarbij komt dat het een sterk pejoratieve betekenis heeft gekregen, binnen de psychoanalyse is het pathologische aspect meer naar voren getreden, daarbuiten is het zonder meer een scheldwoord geworden, 'die narcist' is terechtgekomen in de rij van 'die hysterica' en tegenwoordig ook 'die neuroot'.

Een belangrijke stap is vooral door Hartmann (1950) gezet, wanneer hij benadrukt dat narcisme niet primair te maken heeft met het Ik, maar met het zelf, waarbij Hartmann onder 'zelf' de eigen persoon verstaat. We moeten dus, zegt hij, een onderscheid maken tussen objectbezetting en bezetting van de eigen persoon, van het zelf, waarbij we in het midden laten of deze 'bezetting' in het Ik, het Es of het Über-Ich is gelokaliseerd. Hartmann heeft ook de betekenis van het concept 'zelfrepresentatie' onderstreept. Hieronder verstaat hij 'de onbewuste, voorbewuste en bewuste representatie

van het lichamelijke en psychische zelf in het systeem Ik'. Ondanks de veelheid van zelfrepresentaties moeten we wel bedenken dat de totale vorm ervan ook tot het concept van een 'zelf' leidt, en dit houdt een beleving in van een gedifferentieerde maar ook georganiseerde eenheid, die gescheiden en onderscheiden is van de 'Umwelt', die als continuïteit wordt beleefd en die de mogelijkheid heeft hetzelfde te blijven temidden van verandering in de 'Umwelt' (Jacobson, 1964).

Een voor mij zeer belangrijk artikel is dat van Sandler en Rosenblatt (1962) over 'the concept of the representational world'. Zij zeggen hierin dat 'in order to know what is 'outside', the child has to create a representation of that 'outside' as part of his representational world'. In de loop van zijn ontwikkeling creëert het kind beelden van objecten die in de buitenwereld bestaan, het kind creëert zo een binnenwereld waarin allerlei 'objecten' gerepresenteerd zijn, waarin vooral de subjectieve beleving die het kind heeft van deze 'objecten' een belangrijke plaats inneemt. Evenzo ontstaat er een representatie van het lichaam, en deze wordt uitgebreid tot een zelfrepresentatie. Deze houdt alle aspecten in van de belevingen en activiteiten van het kind waarvan het later (bewust of onbewust) vindt dat ze van hem of haar zijn. De 'zelforganisatie' is een perceptuele en conceptuele organisatie in de representatieve wereld. Sandler en Rosenblatt vergelijken de representatieve wereld met een toneel in een theater. De karakters op het toneel zijn de verschillende objecten van het kind, maar het kind zelf speelt, uiteraard zou men zeggen, de hoofdrol, is de held van het stuk. Dat deze hoofdrol er wel wat anders uitziet dan de rol die het kind in een meer objectieve realiteit speelt behoeft geen betoog.

Keren we nu terug naar het begrip 'zelf' dan blijkt dat er allerlei belevingen aan het zelf zijn verbonden. We kunnen spreken over zelfliefde, zelfwaardering (een gevoel van eigenwaarde), zelfgevoel, we kunnen onszelf minachten, voor onszelf opkomen, maar we kunnen onszelf ook op een enorme manier overschatten. Dit brengt ons, wat het begrip narcisme betreft, onmiddellijk in moeilijkheden. Immers, we zouden uit kunnen gaan van de gedachte dat alles wat met het zelf, en dus met zelfbelevingen, heeft te maken, onder de noemer van het narcisme gebracht moet worden. Dit wordt door vele psychoanalytische auteurs ook gedaan. Daarbij ontstaan echter problemen, omdat dan zowel een normaal zelfgevoel als enorm opgeblazen grootheidsfantasieën narcistisch genoemd zouden moeten worden. Willen we dit zo doen dan zijn we gedwongen een onderscheid te maken tussen normaal en pathologisch narcisme en wordt het moeilijk een enigszins duidelijke grens tussen beide te trekken. Dit wordt des te moeilijker omdat er zo gemakkelijk moraliserende invloeden binnensluipen. We komen dan al spoedig op begrippen als egoïsme en altruïsme, waarbij het eerste als slecht en het laatste als goed wordt geclassificeerd. Er zijn vooral in de laatste tijd dan ook andere auteurs die de term narcisme uitsluitend willen gebruiken wanneer er sprake is van stoornissen in het zelfgevoel, die dan op niet adequate (maar wat is dan adequa-

te?) wijze worden opgelost.

Er is nog een ander probleem en dat is het onderbrengen van 'zelfliefde' onder het narcisme. Zelfliefde, het houden van jezelf, is toch al een moeilijk begrip. Liefde heeft voor ons toch eigenlijk altijd te maken met anderen of met één ander, met, om het in analytisch jargon te zeggen, objecten. Aan de andere kant wordt ook vaak gesteld dat mensen eerst dan van een ander kunnen houden wanneer ze eerst van zichzelf houden. Daarbij komt dat het voor velen iets minderwaardigs is zich zelf lief te hebben, ondanks het feit dat zelfs de christelijke moraal ons dat toestaat, getuige het 'Heb Uw naaste lief gelijk U zelve!' Naar mijn idee werkt het verwarrend om liefde en narcisme op één lijn te brengen. Ook Narcissus hield niet van zich zelf maar van zijn spiegelbeeld, en misschien hield hij ook daar niet van maar bewonderde hij het. Ik zou er het meest voor voelen om de term narcisme te beperken tot die psychische activiteiten die te maken hebben met het handhaven van een wankel zelfgevoel, en mij aan te sluiten bij Stolorow (1975) die narcisme als iets functioneels ziet. Het heeft, zegt hij, de functie de structurele samenhang van de zelfrepresentatie te handhaven wanneer die bedreigd wordt of chronisch wankel is, waarbij dan wel aangetekend moet worden dat dit geschiedt met regressieve middelen, met andere woorden met psychische activiteiten die hun functie wel hebben gehad maar deze in harmonieus verlopende ontwikkelingen verloren hebben.

Met het noemen van Stolorow zijn we aangeland in de huidige tijd, en dit is er wat de psychoanalyse betreft een van een ongekend grote interesse in alles wat met narcisme heeft te maken. Deze interesse wordt veelal verklaard doordat zich steeds meer mensen tot analytici wenden die niet meer onder zijn te brengen in de oude vertrouwde neurotische categorieën, maar vaak lijken te behoren tot wat men 'borderlines' is gaan noemen of tot de zogenaamde narcistische persoonlijkheden. Dit laatste zou dus moeten slaan op mensen waarbij narcistische problematiek op de voorgrond staat. Ik zeg dit met nadruk, omdat in de psychoanalytische wereld een ontwikkeling op gang is gekomen die in een naar mijn mening onwetenschappelijke richting gaat. Hierbij wordt namelijk gesteld dat er mensen bestaan die uitsluitend een narcistische problematiek hebben, bij wie met andere woorden oedipale problemen geen rol zouden spelen in het geheel van hun problematiek. Het is voor mij en veel van mijn collega's enigszins onthutsend dat een dergelijk parsprototo denken telkens opnieuw in de psychoanalyse opduikt, maar het feit ligt er. Aangezien het in deze nieuwe stromingen vooral gaat om de vroege ontwikkeling van het kind, waarbij de moeder de grootste rol speelt, en niet meer om latere fasen, vragen velen van ons zich verbijsterd af; 'waar blijft in vredesnaam de vader'!

Ik wil daar straks graag op terugkomen, maar eerst wil ik iets zeggen over hetgeen de nieuwere ideeën over narcisme inhouden. Degene die de meeste bekendheid heeft gekregen is Kohut (1971, 1972,

1977). Kohut gaat er van uit dat het kind objecten nodig heeft om een 'zelf' tot stand te brengen. In zijn terminologie zijn dit objecten die narcistisch bezet worden en die hij 'zelf-objecten' noemt. Hij blijft zelf wat vaag in zijn definiëring van deze zelf-objecten. We moeten bedenken dat het hier gaat om subjectieve belevingen van het kind, dat vooral de moeder als deel van zich zelf beleeft. Kohut onderscheidt twee soorten relaties, te weten een relatie met een onnipotent zelf-object, waarmee het kind zich door versmelting één kan voelen, en de relatie met een grandioos exhibitionistisch zelf, een zelf-object, waarin deze almachtige grootheid weerspiegeld wordt. Kohut gaat er eigenlijk van uit dat het ontstaan van een 'zelf' altijd begint als een 'grandiose self' dat pas later 'getemd' wordt. Twee dingen worden naar mijn mening node gemist in Kohut's ideeën (die uiteindelijk resulteren in een, een aparte plaats innemende, zelfpsychologie). In de eerste plaats is dit het voorbijgaan aan het begrip 'conflict', in de tweede plaats, min of meer inherent daaraan, het geen rekening houden met de invloed die agressie heeft. Wat ook opvalt bij Kohut is dat hij voorbij gaat aan hetgeen andere onderzoekers op het ingewikkelde terrein van het narcisme gevonden hebben. Zo doet hij Margaret Mahlers (1975) belangrijke onderzoeken over de ontwikkeling van het kind af met enkele laatdunkende opmerkingen, terwijl naar veler idee deze onderzoeken van het allergrootste belang zijn. Uit zeer gedegen observaties komt Mahler tot een beschrijving over hetgeen zij de 'psychologische geboorte' van het kind noemt. Deze geboorte vindt volgens haar plaats in fasen. Na de autistische fase komt de symbiotische, en na deze onderscheidt zij: de subfase van de differentiatie, de oefenperiode (practicing), de rapprochement-subfase en uiteindelijk de laatste subfase, waarin 'libidinal object-constancy' en consolidatie van de individualiteit min of meer worden bereikt. De subfasen gezamenlijk noemt zij het separatie-individuatieproces. Waar de oefenfase gekenmerkt wordt door een duidelijke zelfoverschatting ('the world is his oyster') is de rapprochement-subfase de periode waarin teruggekeerd wordt tot moeder, het kind haalt de moeder nu weer overal bij. Tegelijkertijd treedt in deze fase een duidelijke ambivalente instelling ten opzichte van de moeder naar voren. Deze ambivalentie wordt mede bepaald doordat de 'symbiotische almacht' uit vorige fasen nu opgegeven moet worden, maar dit gaat slechts met grote moeite. Het kind wordt woedend omdat het uitgaat van de gedachte dat moeder de gewenste almacht wel zou kunnen overbrengen, maar dat ze weigert dit te doen. De eigen almachtsbelevingen worden in de confrontatie met de realiteit steeds meer afgebroken, en ook dit geeft weer aanleiding tot een versterking van de wens naar symbiotische grootheid. Wanneer de agressie tegen moeder te groot wordt, met andere woorden wanneer de ambivalentie niet verdragen wordt, kan om aan dit conflict te ontkomen splijting optreden, hetgeen inhoudt dat er een goed en een slecht object (de moeder) los van elkaar gaan bestaan. Ook in de zelfrepresentatie treedt dan splijting op, er ontstaat een goed en een slecht zelf. Zowel Mahler

als ook Kernberg (1975), in wiens beschouwingen splijting een zeer grote plaats inneemt, gaan er vanuit dat dit afweermechanisme gedurende de rapprochement-subfase als normaal gezien kan worden, maar menen ook dat om een duidelijk object- en zelf-constantie te verkrijgen splijting als afweer verlaten moet worden om vervangen te worden door verdringing.

Wat gebeurt er nu wanneer de ontwikkeling niet zo harmonieus verloopt? We zullen ons allereerst af moeten vragen wat we bij splijting moeten verstaan onder 'goed' en 'slecht'. We zouden daarbij kunnen denken aan liefde en haat, maar wanneer we in overweging nemen dat het kind behoefte heeft aan onnipotentie komt er een andere polariteit in het spel, namelijk almacht en onmacht, waarbij aan de laatste grote woede gebonden kan zijn. Deze woede is niet alleen de 'narcistische woede' die Kohut beschrijft en die volgens hem optreedt wanneer niet voldaan wordt aan de behoefte aan een spiegelen-bewonderend zelf-object, maar zal vaak eerder bepaald zijn door de ontdekking van de eigen grenzen, eerder dus door het 'je neus stoten' dan door 'op de tenen getrapt zijn'. In Nederland is het vooral Le Coultre (1966) geweest die gewezen heeft op het belang van splijting. Hij ziet splijting, en dan bedoelt hij splijting van het Ik, als een centraal neuroseverschijnsel. Hij maakt aan de hand van enkele gevalsbeschrijvingen duidelijk dat bij een splijting een loochening van de realiteit een *conditio sine qua non* is. Hierbij heeft hij vooral het Ik-ideaal op het oog, waarvan hij zegt dat dit normaliter een min of meer benaderbaar voorbeeld is, maar in pathologische gevallen tot een gefantaseerde 'realiteit' wordt, een reeds gerealiseerde volmaaktheid. Het gaat hem dus duidelijk om dingen die met narcisme te maken hebben.

Ik heb zelf herhaaldelijk gewezen op het belang van splijting, en wel in het volgende verband (Groen, 1980). Het kleine kind is in het algemeen gesproken niet in staat de realiteit juist te interpreteren, maar tegelijkertijd verleent het er toch op enigerlei wijze zijn eigen betekenis aan. We zouden kunnen zeggen dat het kind sprookjes creëert die voor hem realiteitswaarde hebben. Er ontstaat zo een sprookjeswereld, die naast de reële wereld kan bestaan. In een harmonische ontwikkeling zullen beide werelden elkaar kunnen beïnvloeden en zal er in ieder geval een duidelijk onderscheid tot stand komen in belevingen uit de ene en uit de andere wereld. Er kan echter ook hier splijting optreden, mogelijk tengevolge van te angstaanjagende dingen in de buitenwereld. Wordt er nu uitsluitend beleefd (dat lijkt hier beter dan 'geleefd') vanuit de sprookjeswereld, dan zal de beleving van de realiteit schimmig worden, het wordt een 'ghost-reality' waarin anderen schimmen zijn. In zijn meest extreme vorm doet dit denken aan hoe Schreber mensen beschrijft als 'flüchtig hingemachte Männer'. Maar er is meer, en dit meer is voor ons onderwerp van het grootste belang. Tengevolge van de splijting in een 'goed' en een 'slecht' zelf, waarvan ik heb aangenomen dat dit ook een splijting betekent in een almachtigen en een onmachtig zelf, huist in de sprookjeswereld een zelf dat op geen

enkele manier in staat zal zijn grenzen die door de realiteit gesteld worden aan te voelen, te beleven. Niet dat er geen weet is van deze grenzen, maar dit weten zal hetzelfde schimmige, eigenlijk niets-zeggende karakter hebben als de wijze waarop andere mensen beleefd worden, mensen die overigens ook weer te maken hebben met de begrenzingen van de realiteit.

Ook in een harmonisch verlopende ontwikkeling staat het kind voor de moeilijke opgave de beide realiteiten (sprookjeswereld en werkelijkheid) met elkaar te verzoenen. Het is vooral Winnicott (1971) geweest die over dit probleem hoogst interessante ideeën heeft ontwikkeld. Uitgaande van beschouwingen over wat hij een 'transitional object' noemt (dat zijn de bekende zakdoekjes, dekentjes en andere soortgelijke voorwerpen die kinderen vaak tot op vrij gevorderde leeftijd met zich meedragen) komt hij tot een beschrijving van transitionele fenomenen, die hij situeert in een ruimte tussen 'inner and outer reality'. Dit is een derde ruimte, die intermediair is en waaraan zowel innerlijke als uiterlijke realiteit bijdragen. Het is een ruimte die essentieel is voor de ontwikkeling omdat 'it shall exist as a resting place for the individual engaged in the perpetual human task of keeping inner and outer reality separated yet interrelated'. Volgens Winnicott speelt deze ruimte ook een grote rol in alles wat met spel en met creativiteit te maken heeft. Het tot stand komen van deze ruimte wordt volgens hem voor een groot deel bepaald door de moeder, door het gegeven of de moeder al dan niet 'good-enough' is. Het gaat om de mogelijkheid die een moeder heeft zich aan de behoefte van haar kind aan te passen, en wel aan de behoefte aan illusie van het kind, een illusie die inhoudt dat het de borst naar believen kan creëren. Maar, en dit lijkt nog belangrijker, het is ook de taak van de moeder het kind *geleidelijk* te desillusioneren, hetgeen betekent dat illusie en realiteit niet steeds meer met elkaar in overeenstemming worden gebracht. Winnicott meent dat door dit desillusioneren de intermediaire ruimte ontstaat die ligt tussen de primaire creativiteit en de objectieve waarneming die gebaseerd is op 'reality-testing'. Nu is het zo dat ten gevolge van de door mij genoemde splijting op zijn best een zeer gebrekkige intermediaire ruimte tot stand zal komen. Dit heeft ernstige consequenties. In de eerste plaats voor wat betreft de mogelijkheid tot spel en creativiteit, maar ook voor de relatie van het individu tot de realiteit. De intermediaire ruimte zouden we immers niet alleen kunnen zien als een ruimte waar twee realiteiten met elkaar worden verzoend, maar ook als een soort filter tussen de beide realiteiten. We moeten ons de splijting niet voorstellen als iets dat totaal is in die zin dat niets van de ene realiteit in de andere doordringt. Dit geschiedt dan echter zonder 'filter'. Zo zullen gegevens uit de buitenwereld in de sprookjeswereld ongemitegeerd 'vertaald' worden in sprookjesterminologie, en zullen omgekeerd sprookjesrealiteiten gehecht worden aan dingen (en mensen) in de buitenwereld. Wat het eerste betreft kunnen we denken aan de moeilijkheid die mensen nogal eens hebben met gesloten spoorbomen en stop-

lichten. Een gesloten spoorboom betekent dan niet dat er een trein gaat passeren en dat met het oog op de veiligheid de spoorbomen gesloten worden, neen, het krijgt de betekenis van een hindernis die onbekende machten hebben opgericht, die grote woede opwekt en de neiging doet ontstaan die hindernis uit de weg te ruimen. Het is dit gebeuren dat bij veel mensen resulteert in het negeren van verkeerslichten die op rood staan. Brodey (1965) heeft naar aanleiding van een onderzoek van een groot aantal gezinnen waarin een schizofrene patiënt voorkwam zeer interessante beschouwingen gewijd aan de wijze waarop narcistische mensen met de realiteit omgaan. Hij gaat daarbij uit van de Narcissusmythe en stelt dat de relatie van Narcissus met zijn spiegelbeeld niet de relatie met een ander is, maar met een 'als-of-andere'. Wat waargenomen wordt als realiteit is zo een 'als-of-realiteit', het is een projectie van het zelf. Dit maakt het mogelijk, zegt Brodey, een manier van leven op te bouwen die gebaseerd is op relaties met ongescheiden aspecten van het zelf, die distantie van het zelf hebben omdat ze geprojecteerd zijn op de werkelijkheid. Brodey noemt dit externalisatie en meent dat deze mogelijk wordt door projectie te combineren met een manipulatie van de realiteit waardoor deze projectie geverifieerd wordt. Realiteit die niet kan worden gebruikt voor projectie wordt niet waargenomen. Misschien is dit laatste toch wat te verstrekkend en zouden we eerder moeten zeggen dat met die aspecten van de realiteit geen rekening wordt gehouden.

Nu is het zo dat niet alleen de splijting tussen de beide realiteiten een grote rol speelt, maar dat het ook zeer belangrijk is hoe de sprookjeswereld eruit ziet, wat zich daarin afspeelt, welke figuren het toneel bevolken. Dat zijn het goede en het slechte zelf en de goede en slechte objecten, welk laatste afgeleid zijn van hoe de moeder beleefd is. Ook hier is dus splijting aanwezig, er ontstaan geen representaties met zowel goede als slechte eigenschappen, het is het één of het ander. Om deze splijting, die als elk afweermecanisme vrijwel nooit geheel volledig is en zeker niet volkomen stabiel, te kunnen handhaven zal externalisatie vaak tot een noodzaak worden. Kernberg (1975) bedoelt mogelijk iets dergelijks wanneer hij zegt: "These splitting operations are maintained and reinforced by primitive forms of projection, particularly projective identification, primitive and pathological idealisation, omnipotent control, narcissistic withdrawal and devaluation". Bij projectieve identificatie denken we dan aan een projectie van het goede of van het slechte zelf (de held en de schurk) op zich daartoe lenende figuren uit de buitenwereld, bij idealisering aan een projectie van het goede object, en bij devaluatie aan een projectie van het slechte object. In extreme gevallen wordt de buitenwereld zo bevolkt door een betrekkelijke grauwe massa en een aantal uitzonderingen, welke laatste dan toch ook op geen enkele wijze gezien worden als reële, onafhankelijke individuen, maar uitsluitend dienen als mogelijkheden tot projectie vanuit de eigen binnenwereld.

In hoeverre deze 'objecten' zich nu dekken met de 'zelf-objecten' van Kohut en zijn school is nog maar de vraag, een vraag overigens

die mij terugbrengt naar wat ik al eerder heb gesignaleerd, de merkwaardige toestand namelijk die er is ontstaan rond het vraagstuk van het narcisme. De schrik slaat mij om het hart wanneer ik denk aan de mogelijkheid dat het bezig zijn met narcisme zoveel narcisme in analytici mobiliseert dat in de pogingen het probleem wetenschappelijk te benaderen allerlei narcistische problematiek zich uit kan leven. Het is een feit dat zowel Kohut als Kernberg scholen vormen die elkaar fel bestrijden en weinig oor hebben voor elkaars argumenten. Wat Kohut en de zijnen betreft lijkt dit duidelijk zo te zijn, maar ook over de grote aanhang die Kernberg heeft gaan binnen de psychoanalyse al verontruste geluiden op (Calef en Weinshel, 1979)

Na mijn, toch ook min of meer speculatieve uitweidingen over hoe we ons een ingewikkeld begrip als splijting enigszins zouden moeten voorstellen lijkt het mij zinnig terug te keren naar Mahler en het door haar beschreven separatie-individuatieproces; de 'psychologische geboorte' van het kind, of, anders gezegd, het ontstaan van een harmonisch zelf. Wanneer de bovengenoemde dingen gebeuren zal het kind niet voldoende tot separatie en individuatie komen, en een gestoorde relatie met de realiteit hebben. Dat een moeder die niet 'good-enough' is en zelf duidelijke narcistische trekken vertoont hieraan belangrijk kan bijdragen lijkt mij voor de hand te liggen. Het zou echter een simplificatie zijn om de oorzaak geheel bij de moeder te leggen, als zou een kind een onbeschreven blad zijn dat naar believen door een moeder kan worden ingevuld. Het zou echter evenzeer een simplificatie zijn wanneer we de rol van de moeder niet in ogenschouw zouden nemen, en vervolgens af zouden zien van de rol die de vader, broertjes en zusjes, het gezin als geheel en de invloed van de realiteit spelen in de totstandkoming van een 'psychisch individu'. Een factor die nogal eens vergeten lijkt te worden is dat kinderen ook met verschillende aanleg geboren worden, en dat bij voorbeeld de mate waarin zij agressief kunnen reageren wel eens erfelijk bepaald zou kunnen zijn, evenals de mate waarin bepaalde afweermechanismen (in dit geval dus splijting) gehanteerd zullen worden. Met al deze factoren dient rekening gehouden te worden, evenals met het feit dat een kind (en dus ook de kinderlijke psyche) toch zal groeien en rijpen, ook tegen alle verdrukking van een gestoorde ontwikkeling in. Zo zal het ondanks alles terechtkomen in de oedipale fase (en dit wordt door de zelfpsychologen nogal eens over het hoofd gezien). Dit is voor ieder kind moeilijk, maar wanneer de ontwikkeling al zo gestoord is als ik het, zij het in zijn extreme vorm, beschreven heb zal het des te moeilijker zijn.

Treurniet (1980) heeft in een belangrijke voordracht scherpe kritiek geleverd op de Kohut-school, onder andere wegens hun voorbijgaan aan de oedipale problematiek. Hij noemt een aantal zaken waarmee het kind geconfronteerd wordt bij de intrede in de oedipale fase. Dat zijn vooral een overduidelijk worden van het verschil tussen de generaties en het verschil tussen de geslachten, die beide



sterk aan elkaar gecorreleerd zijn. De confrontatie met deze feiten zal voor het kind (nogmaals) een sterke narcistische krenking inhouden, zal aldus de afwending van de realiteit, de splijting tussen die realiteit en de narcistische sprookjeswereld waarin dit soort niet te verteren zaken niet voorkomen des te groter maken. Dit hangt naar mijn idee echter wel af van de mate van de ontwikkelingsstoornis die tot dan is opgetreden. Is deze mate niet zo groot dan zal althans ten dele het Oedipuscomplex min of meer verwerkt kunnen worden, zij het niet zonder blijvende stoornissen in het psychisch functioneren.

Zoals ik al zei, de afloop hangt niet alleen van de ontwikkeling van het kind af, maar ook van het milieu waarin het opgroeit. In dit milieu lijkt het van het grootste belang hoe de rol van de vader is, en dit heeft uiteraard ook weer te maken met hoe de vader zelf is. Het zal een groot verschil uitmaken of de vader meer dan liefelijk aanwezig is of alleen liefelijk (en soms dit ook niet eens).

Ik signaleerde al het betreurenswaardige feit dat in vele beschouwingen over narcisme de rol van de vader vrijwel wordt ontkend. Gelukkig begint daar de laatste tijd enige verandering in te komen. Abelin (1980) die bij Mahler werkt, kan hier zeker als een pionier genoemd worden. Van hem is het begrip triangulatie, niet te verwarren met het Oedipuscomplex, waarvan het mogelijk wel een voorloper is. Met triangulatie bedoelt Abelin dat er behalve de relatie tussen moeder en kind ook een relatie is tussen vader en kind, en als laatste (en niet minste) een relatie tussen de beide ouders, die voor het kind ook een speciale betekenis heeft. Het is vooral in de rapprochement-subfase dat de vader van het grootste belang is. Hij wordt daarbij zelden als een rivaal beleefd, maar meer als een welkom alternatief object waar ambivalentie een minder grote rol speelt; we zouden kunnen zeggen dat hij minder 'besmet' is. De vader is bovendien degene die bijdraagt aan het tegengaan van de neiging die kinderen ook in de rapprochement-subfase nog hebben terug te keren in de symbiose en dus in de symbiotische almacht. Hij vertegenwoordigt, gemakkelijker dan de moeder dat kan, de realiteit, vertegenwoordigt ook gemakkelijker het reële feit dat volwassenen meer kunnen dan kinderen, bevordert met andere woorden heel sterk het beleven van een generatieverschil. Zeker voor jongens is hij belangrijk in het tot stand komen van een 'core-gender-identity'; door middel van identificatie met de vader wordt het jongetje weggetrokken uit de regressieve behoefte zich met de moeder te identificeren. Maar zowel voor jongens als voor meisjes is hij hoogst belangrijk als middel om het geslachtsverschil te ontdekken, zoals er een moeder én een vader is, zo zijn er vrouwen én mannen.

De vader is ook belangrijk voor het functioneren van de moeder. Door het innige contact dat moeders met hun baby's hebben worden bij hen vaak vroege conflicten over separatie-individueel geactiveerd. Hierdoor wordt het voor moeders verleidelijk hun kind te beleven als een zelf-object, zoals zij zelf als baby hun moeder hebben beleefd. De vader is dan degene die de moeder in

staat stelt op een volwassen niveau te blijven functioneren, omdat hij zelf niet zo sterk bloot staat aan de mogelijkheid tot regrediëren. Dit wordt vooral bepaald doordat hij zich minder intensief bezig zal houden met het kind dan de moeder, althans in die gezinnen die nu vaak worden aangeduid als ouderwets. Deze gezinnen bieden echter wel duidelijke voordelen, doordat moeder en vader verschillende rollen voor het kind hebben. Hierdoor wordt de individuatie bevorderd, bij de moeder kan het kind ook nog regressieve behoeften bevredigen, terwijl de vader veel meer vanaf het allereerste begin de realiteit vertegenwoordigt. Nogmaals, dit geldt uitsluitend voor vaders die er vanaf het begin werkelijk zijn, niet voor diegenen die zich niets van het kind aantrekken en het nauwelijks onder ogen krijgen, waardoor het kleine kind ook niets van hem te zien krijgt.

De rol van de vader brengt mij op mijn volgend onderwerp, te weten de rol van het Über-Ich bij narcistisch gestoorde ontwikkelingen. Freud heeft gemeend dat het de vader is die in het ontstaan van het Über-Ich de grootste rol speelt. Latere beschouwingen hebben duidelijk gemaakt dat de beide ouders van belang zijn. Freud heeft altijd gesteld dat de uiteindelijke vorming van een super-ik pas na het verstrijken van de oedipale fase tot stand komt. Over het algemeen wordt dit ook nu nog aangenomen, maar er wordt toch ook gedacht aan voorlopers van het super-ik die reeds zeer vroeg op kunnen treden. Deze voorlopers doen bij overtreding van ouderlijke ver- en geboden geen schuldgevoel ontstaan, maar angst, angst vooral voor liefdesverlies. Schuldgevoel zou, zo gezien, dus pas vrij laat optreden in de kinderlijke ontwikkeling. Het is vooral de kinderanalyse geweest die belangrijk heeft kunnen bijdragen aan een verheldering van het begrip 'super-ik-voorlopers'. Zo zegt Sandler (1960) dat het verschijnen van een innerlijk moreel besef nauw verbonden is met het ontstaan van objectrelaties in de allereerste levensjaren.

Het kind is in een normale ontwikkeling in staat te voorspellen welk gedrag goedkeuring van de ouders tot gevolg heeft en het richt zich daarop uit angst voor liefdesverlies. Aangezien het kind slechts weet heeft van de realiteit in zoverre als deze door de ouders wordt gerepresenteerd zal dit zijn latere instelling ten opzichte van die realiteit sterk beïnvloeden. Nu is het wel zo dat, wanneer de ontwikkeling niet in goede banen gaat, wanneer er bij voorbeeld een splijting optreedt tussen de goede en de slechte ouders, deze 'voorspel-mogelijkheid' sterk gekleurd gaat worden door hoe subjectief de ideeën die het kind over ouderlijk gedrag heeft zijn. We moeten daarbij bedenken dat primitieve agressie op de ouders geprojecteerd wordt, anders gezegd verplaatst het kind agressieve en sadistische delen van het zelf naar het innerlijke model van de ouders. Het zijn hier wederom onopgeloste conflicten rond de agressie die de moeilijkheden veroorzaken, en die maken dat in de ontwikkeling van super-ik-voorlopers sterk archaïsche, sadistische elementen komen. Deze elementen kunnen bovendien, ten gevolge van de

slecht tot stand gekomen zelf-constantie later gemakkelijk in de buitenwereld worden geprojecteerd, zodat die (en de autoriteiten daarin) beleefd wordt als uitermate wreed en straffend. Dit wekt dan nog grotere agressie, waardoor de cirkel gesloten is. Het resultaat is dat er geen werkelijk Über-Ich tot stand komt, dat er geen duidelijke eigen ethische en morele waarden ontstaan en dat er nauwelijks sprake zal zijn van schuldgevoelens. Tegelijkertijd valt er ook een bron van bevrediging weg, die ontstaat wanneer aan de eisen van het Über-Ich kan worden voldaan.

Narcistische stoornissen leiden er zo toe dat het Oedipuscomplex slechts ten dele kan worden opgelost en dat geen harmonisch Über-Ich wordt gevormd. Dit kan in het volwassen leven leiden tot een gering ontwikkeld normbesef en tot een ongeremd uiten van agressieve en seksuele neigingen, wat het laatste betreft ook van die aspecten van de seksualiteit die in een harmonischer verlopende ontwikkeling niet meer aan bod komen. Doordat de Über-Ich-voorlopers wel effectief zijn zal er op zeer gespannen voet worden geleefd met alles wat met autoriteit heeft te maken, of, in het geval van sterke identificatie met de agressor, sprake zijn van eigen overdreven autoritair gedrag.

We zijn zo aangeland bij wat tegenwoordig als narcistische persoonlijkheid wordt aangeduid. Hierbij zou ik nogmaals willen aantekenen dat we niet in een simplistische indeling moeten vervallen, als zou er een tweedeling mogelijk zijn in narcistische en niet-narcistische persoonlijkheden. Integendeel, er is een glijdende schaal, waarbij het ene extreem, de narcistische persoonlijkheid, er ongeveer als volgt uit ziet. Hij (of zij) beschouwt zich als het centrum van de wereld, alles draait om hem, hij is de grootste of bijna de grootste, in het laatste geval is er een sterke afgunst op degenen die als nog groter worden ingeschat. Zijn relaties met anderen dienen voor het grootste deel de bewondering die die anderen voor hem moeten hebben, mensen hebben geen andere betekenis dan spiegels waarin hij zich bewonderd kan voelen of zijn verlengstukken van het eigen zelf. Er is een duidelijk gebrek aan invoelend en meelevend vermogen, de emoties zijn oppervlakkig en achter een vaak charmant uiterlijk is een leegte voelbaar. Hij wordt snel kwaad, vooral bij krenkingen, en is niet in staat tot werkelijk verdriet of echte rouw. Depressieve stemmingen worden eigenlijk niet waargenomen, voor zover ze lijken te bestaan blijkt dat vlak onder de oppervlakte enorme woede aanwezig is. Wraakzucht is een veel voorkomend iets. Soms worden perioden van grandiositeit afgewisseld met sterke minderwaardigheidsgevoelens, het bestaan en tot uitdrukking komen van uiterst sterke tegenstrijdigheden in het zelfconcept is vaak het eerste dat opvalt. De narcistische persoonlijkheid lijkt vaak tot veel in staat en maakt soms de indruk uiterst creatief te zijn, maar in de loop van de tijd valt hij tegen. Hij leeft in het heden, verleden en toekomst lijken geen betekenis voor hem te hebben. Vooral de komende ouderdom wordt geloofchend, hij voelt zich daardoor onsterfelijk. Hij kent

weinig ethische normen en is meedogenloos waar het zijn eigen voordeel betreft. Nogmaals, dit is een extreem beeld, in sterk afgezwakte vormen zullen we echter bij veel mensen dergelijke dingen kunnen waarnemen, soms geheel afgesplitst van een volkomen ander karakterbeeld.

Opvallend is dat de meeste schrijvers weinig aandacht besteden aan de relatie die narcistisch gestoorde mensen met de realiteit hebben. Toch is dit misschien wel een van de meest opvallende kenmerken. Zij zien de wereld zoals zij die willen zien, beter gezegd: zij zien de dingen (en de mensen) die hen van pas komen en nemen de dingen die hen niet uitkomen nauwelijks of niet in ogenschouw. Maar tegelijkertijd wordt de schimmige realiteit, die ik al beschreven heb bij mijn beschouwingen over de kinderlijke ontwikkeling en die in een enkel geval ook op volwassen leeftijd voorkomt, gebruikt als projectiescherm, zodat hij bevolkt wordt door irreële goede en slechte figuren. Wat het eigen zelf betreft zijn er nauwelijks reële begrenzingen, een voorbeeld hiervan treffen we aan in de modieuze androgyne ideologie, waar het lijkt dat de mogelijkheid wordt aangenomen zowel man als vrouw te zijn. Maar ook projecties van het goede en slechte object spelen een rol, heilbrengers en verfoeilijke duivels bevolken de wereld.

Opmerkelijk is ook dat narcistisch gestoorde mensen zo'n moeite hebben met regels. Dit heeft alles met de empirische werkelijkheid te maken, omdat we kunnen stellen (zoals Mooy (1979) dit o.a. heeft gedaan in verband met zijn beschouwingen over de regels van de psychotherapie) dat het juist de regels zijn die deze werkelijkheid vormen (vorm geven). De regels, zegt Mooy, constitueren de feiten. De regels gelden nooit voor mij alleen, maar zijn door een grote groep mensen als zodanig verkozen. Zo kunnen we spreken van regelgeleid gedrag, en dat is heel iets anders dan het gehoorzamen aan bevelen met de eventueel daaropvolgende protesterende overtredingen.

Ten slotte wil ik iets zeggen over de realiteit zoals die zich in toenemende mate aan ons voordoet. We kunnen stellen dat we langzaam maar zeker in de 'Vaterlose Gesellschaft' waar Mitscherlich (1963) over spreekt zijn aangeland. Daarvoor in de plaats is echter geen 'Geschwister-Gesellschaft' ontstaan, maar veeleer een 'Mutter-Gesellschaft' in de vorm van de verzorgingsstaat. Velen beleven de verzorgingsstaat als een almachtige moeder, die overal en te allen tijde voor ons zorgt en die grote hoeveelheden ongecontroleerde agressie te verduren krijgt wanneer zij faalt.

Maar ook de toenemende ingewikkeldheid en ondoorzichtigheid van de maatschappelijke structuren maakt het steeds moeilijker een enigszins juist beeld te krijgen van wat realiteit is, terwijl bovendien de snelle wisselingen een begrip als 'average expectable environment' zeer dubieus maken. Dagelijks worden we bestookt door reclame die ons vertelt dat iedereen onbegrensde mogelijkheden heeft, dat het een eenvoudige zaak is om aan geld te komen (de bank heeft immers genoeg) etcetera. Dit alles bevordert het ont-

staan van narcistische stoornissen, omdat op allerlei fantasieën die tot het narcisme gerekend moeten worden onvoldoende correctie mogelijk is.

Een van de meest angstaanjagende factoren lijkt mij de steeds toenemende bevolkingsdichtheid, die het vrijwel onmogelijk maakt doorzichtige structuren te handhaven.

Binnen het raam van dit artikel kan ik op deze vraagstukken niet verder ingaan. Ik hoop wel te hebben bereikt dat enigszins duidelijk is geworden hoe ingewikkeld het begrip 'narcisme' is. Die ingewikkeldheid veroorzaakt mogelijk mede het steeds lichtvaardiger wordend gebruik dat ervan gemaakt wordt. Dat past toch wel in de toenemende 'taalverruiming' (vervuiling?), maar is toch iets dat naar mijn mening te betreuren valt.

## Literatuur

- Abelin, E., (1980), Triangulation, the role of the father and the origins of core-genderidentity during the rapprochement-subphase. In: R. L. Lax, S. Bachen J. A. Burland (Ed.), *Rapprochement*. Jason Aronson Inc. New York.
- Brodey, W. M., (1965), On the dynamics of narcissism. I. Externalisation and early ego-development. *Psychoanal. Study Child* 20, 165-194.
- Calef, V. en E. M. Weinschel, (1979), The new psychoanalysis and psychoanalytic revisionism. *Psychoanal. Quart.* 48 -3, 470-491
- Coulter, R. le, (1966), Splijting van het Ik als centraal neuroseverschijnsel. In: *Psychoanalytische thema's en variaties*. v. Loghum Slaterus, Deventer, 1972.
- Freud, S., (1914), Zur Einführung des Narzissmus. G. W.X. Imago, London.
- Groen, J. A., (1980), *Achter spiegels en maskers*. Psychoanalytische essays. Boom, Meppel.
- Hartmann, H., (1950), Comments on the psychoanalytic theory of the ego. *Psychoanal. Study Child* 5, 74-96.
- Jacobson, E., (1964), *The self and the objectworld*. Int. Univ. Press, New York.
- Kernberg, O., (1975), *Borderline conditions and pathological narcissism*. Jason Aronson Inc., New York.
- Kohut, H., (1971), *The Analysis of the Self*. Int. Univ. Press, New York.
- Kohut, H., (1972), Thoughts on narcissism and narcissistic rage. *Psychoanal. Study Child.* 27, 360-408.
- Kohut, H., (1977), *The Restoration of the Self*. Int. Univ. Press, New York.
- Mahler, M. S., T. Pine en A. Bergman, (1975), *The psychological birth of the human infant*. Basic Books, New York.
- Mitscherlich, A., (1963), *Auf dem Weg zur Vaterlosen Gesellschaft*. R. Piper & Co., München.
- Moore, B. E., (1975), Towards a Clarification of Narcissism. *Psychoanal. Study Child.* 30, 243-276.
- Mooy, A. (1979), Over regels. In: *Er zijn grenzen. Opstellen over de psychotherapeutische situatie*. Bohn, Utrecht.
- Sandler, J., (1960), On the concept of super-ego. *Psychoanal. Study Child.* 15, 128-163.
- Sandler, J. en B. Rosenblatt (1962), The concept of the representational world. *Psychoanal. Study Child.* 17, 128-145.
- Stolorow, R. D., (1975), Towards a functional definition of narcissism. *Int. J. Psych. anal.* 56, 179-187.
- Treurniet, N., (1980), Psychoanalysis and selfpsychology. A metapsychological critique with a case presentation. (Nog niet gepubliceerd)
- Winnicott, D. (1971), *Playing and Reality*. Basic Books, New York.